

רישום הקרקעות בארץ-ישראל במחצית השנייה של המאה הי"ט*

יצחק שכטר

לאחר שנתפרסם חוק הקרקעות העות'מאני, בשנת 1858, החלו בעריכת מיפקד בכל רחבי האימפריה במטרה לרשום את המצב הקיים ולקבוע את המעמד המשפטי של הקרקעות. לכל סנג'ק מונה צוות פוקדים, שעבודתו ארכה עשרים שנה. הוועדה עברה מיישוב למשנהו, לפי שיטה ערוכה מראש, ועל-סמך ממצאיה המליצה על אופן רישום הקרקעות בספרי הטאבו.

עבודת הפוקדים בוצעה בשלושה שלבים: בשלב הראשון התייחסו לכפר כאל יחידה אחת. כאן נמסר שם הכפר, גבולותיו ושטחו. כגבולות נמסרו שמות של עצמים בשטח, כמו דרך, תורבות, נחלים, צוקים, גידולים מיוחדים בשטח ועוד. במקרים אחדים, כשהגבול הבין-כפרי מתפתל, נמסר הכיוון של כל תפנית כזו ואפילו האורך של קטע כזה בד'ראע (65 ס"מ). במקרים שלא היה חפץ כזה בשטח, נאמר שלנקודה זו מגיעים כאשר רואים לראשונה ראש-הר ידוע, או גשר ידוע, הנמצא במרחק של קילומטרים אחדים.

במהלך העבודה בשלב זה מצאה הוועדה לנכון לסווג את קרקעות הכפרים לשני סוגים: הראשון הוא של הכפרים המאוכלסים מזה כשלוש מאות שנה, והסוג השני — קרקעות של כפרים נטושים, או שאוכלוסייתם היתה דלילה. האדמות מן הסוג השני הוגדרו כ'אדמות-שמש' (שְמִסְיָה). הנתונים של כל הקרקעות האלה בסנג'ק עכו — כמו במחוזות אחרים — רוכזו בפנקס אחד, הוא 'פנקס אדמות השמש', שהיה חסרי¹.

השלב השני בפעולות הפוקדים הוא שלב קביעת האתר. הפלאח זיהה את אדמתו לפי שם האתר ושמות בעלי החלקות הגובלות. הוועדה מוסרת את שם האתר, גבולותיו ופרטיהם, כפי שהוגדרו בשלב הראשון, שטחו וחלוקת השטח לפי טיבו החקלאי, היינו אדמת-מיזרע, השבחה וטרשים. במקרים בודדים ונדירים בהם היו גם חלקות-שלחין, נמסרים פרטים גם עליהם. בשלב השלישי, שהוא השלמה לשלב השני, היתה מוסרת הוועדה פרטים על חלוקת האתר לחלקות, כפי שהיו מחוזקות על-ידי הפלאחים, על מספר הדונמים והגבולות של כל חלקה כזו. כגבולות נמסרים שמותיהם של בעלי החלקות הגובלות. גודל השטח של החלקה (בדונמים) בכפרים המאוכלסים נמסר לפי המצב הקיים, מרבע דונם עד עשרות, מאות ואפילו אלפי דונם.

147

* הערת המערכת: המחבר שימש פקיד מחלקת הקרקעות של פיק"א בתקופה שבין שתי מלחמות-העולם. בתוקף תפקידו זה נתגלגלו לידי מסמכים עות'מאניים מקוריים, שמתוכם שאב את החומר למאמר זה. מפנקס זה העתקתי בסוף שנות העשרים את הדברים ששימשוני בהכנת רשימה זו. 1

אלה היו הפרטים שקבעה הוועדה לרישום בספרי המקרקעין החדשים, תמורת תשלום סמלי — 'בדל-י מת'לי' בתורכית או 'בדל אל-מת'לי' בערבית. לא כך ביחס ל'אדמות השמש'. באשר לאדמות בכפרים הנושאים, היתה הוועדה ממליצה למוכרן במכירה פומבית; ובאשר לאדמות בכפרים בעלי אוכלוסיה דלילה, היתה הוועדה מחליטה לחייב את תושבי הכפר לרכוש את כל שטח הכפר בתנאים מועדפים, תמורת תשלום סמלי (בדל מת'ל); אם לא ייענו, תימכרנה גם אדמות אלה במכירה פומבית. במקרים אחדים בלבד נענו כפריים אלה להצעות ורכשו קרקעות בתנאים המועדפים. ההכרה בכפרים כמאוכלסים, ומכאן הזכות לקבלת קושאנים בתנאים מועדפים, ניתנה רק לאחר בדיקת הוותק — לפחות של שלוש מאות שנה. להלן מקרה, בו חסרי תכונות אלה נאבקו להכיר בהם כוותיקים ולהעניק להם את הזכויות המועדפות.

לכול היה ידוע, כי תושבי הכפר טנטורה (היא דור הקדומה) באו מחבל טנטור שבהודו. ראש הכפר נקרא תמיד אל-הינדי. אדמת הכפר היתה ידועה בתור 'אדמת שמש', אבל אנשי טנטורה שהיו אנשי יוזמה, חרוצים ומתקדמים יותר מאנשי הסביבה, שאפו לטשטש ולמחוק את זכרו הקדום של המקום ואת היותו אתר עתיקות. לפי רשימה שבידי הפוקדים, היה בעבר שם המקום דריהמיה,² אך הואיל וניטש בחלקו ונעשה בעל אוכלוסיה דלילה, קבעו להם זכות — כשאר מקרי 'אדמות שמש' — לרכוש בתנאים מועדפים. תושבי המקום לא הסכימו לכך ורצו להיראות ככפר בעל ותק. וגם לא הסכימו ששם הכפר יקרא דריהמיה, אלא טנטורה, שהרי במהלך הדורות עבר שם המקום גלגולים שונים: דור, דריהמיה, דריהמיה, דרכומה, דרכמונה וטנטורה. הערבים לא שיתפו פעולה עם הפוקדים ולא מסרו שמות נכונים של האתרים. כך למשל, התל הידוע היום כתל דור, בו נערכות מזה שנים אחדות חפירות ארכיאולוגיות, נקרא 'פורג' (מבצר). מששילמו תשלומי-בקשיש, הוכרו אחדים מהפלאחים הוותיקים וקיבלו קושאנים בתנאים המועדפים. אולם בהגיע החומר לסמכות יותר גבוהה, נפסקה הוצאת קושאנים כאלה; ולפי העקרון שזו 'אדמת שמש' נטושה, נמכר הנותן מהשטח במכירה פומבית, ושם הכפר הוחזר להיות דריהמיה. במכירה פומבית זו היו אנשי הכפר עצמו הקונים, וגם שילמו מחירים גבוהים יותר.

להלן דוגמאות ממימצאי הוועדה והחלטותיה בשלב א לגבי שני 'כפרי שמש' בסנג'ק עכו: כפר בריכה וכפר דלית אל-רוקה.

מסמך 1

העתק מעמוד 24 של הפנקס החסוי של סנג'ק עכו — לכפר בריכה. כאן יש תיאור מפורט של הגבולות והשטח של הכפר כיחידה, ובהחלטה נאמר בין השאר, שהאדמות הן 'שמסיה', כלומר: 'אדמות שמש'. המקום נטוש, והאדמה תימכר במכירה פומבית. תאריך הדו"ח של הוועדה הוא 10 בינואר 1873.

2 ראה: א' כהן, 'מגמות והתפתחויות ב"חוף עתלית" במאה הי"ח', קתדרה, 39 (ניסן תשמ"ו), עמ' 78.

מסמך 1 תרגום מדף מס' 24 של דפתר שמסיה של סנג'ק עכו מזרעת בריכה

בתי מגורים – 12

דונם – 7150

הגבול ממזרח:

מהאבן אשר ממערב לעין איסמעיל והולך עם הדרך אל הסלע אשר לעומת הסמסאר ומתמשך אל השקע [הותה'] אשר תחת הסריס והולך עם שולי החורש [יער'] אל שקע שני ומשם יורד אל סומסאר ואל השטח הבהיר [בהרה'] אשר בגבול החורש ופונה צפונה עם הטרסה [חבלה'] ומגיע אל הסומסאר שממזרח לדרך הפונה צפונה אל עץ האלון [סנדיאנה], וממנו יורד אל הדרך הנוכרת... וממנו יפנה מערבה מצפון לגן הירק [חאכורה'] של בושנאק הולך אל שני אלונים גדולים מגיע עם גבנון כבארה מצד מערב. לאחר מכך וממנה אל השקף אשר בחורש הזרקה מצד מערב ובצפון עם מפגש... מערבה אל מזרעת בריכה ויפנה למזרח אל כפר סינדיאני הולך ישר גבעת האשכול מצד הסלול ומערבה אל בריכה וילך מזרחה אל סינדיאני ואחר כך מתמשך צפונה אל גיא השטח הבלתי מעובד [ביאדה'] ומשם עולה עם ראש הגבעה ואחר כך יפנה מערבה אל החורבות שעל גבנון הנתשה ומשם יפנה צפונה אל גבנון... מצד מזרח מגיע עם הגשר וממנה ילך צפונה עם המדרון אל סומסאר אשר בתחתית גיא הסוידי וממנו הולך עם ראש הגבנון וירד אל סומסאר משם בריכה אל הדרך הבאה מביר טאטה.

מצד צפון:

יפנה מערבה עם הדרך הנוכרת והסמסאר עם אדמות מזרעת שפיה נכנס אל המערה וממנה יפנה מערבה עם העליה אל פתח גינת הירק הוישאחיה מצד צפון ומשם אל הגשר אשר בחורש ראש מנתנד עסאף ויפנה דרומה בין חירבת זמארין ממערב מגיע אל זרוע הגמל מצד מערב אחר כך יפנה מזרחה ואחר כך צפונה עם אשול השמיר וילך עם האשול הנוכר אל הריסות אלרסיסה מצד מערב ויזרים אל ראש הגבעה עד עצי הברזה והקנדול ויפנה מערבה אל הדרך הראשית [הסלטאנית'] של הר שכם המתחברת עם דרך בריכה המובילה אל אום אל עלק ויפנה מערבה עם גבול החורש עד שיגיע עם עצם גיא העבדאוי מצד צפון.

מצד מערב:

מהגיא הנוכר יורד עם הסמסאר אל החורב שבתחתית האשול וילך בכיוון דרומית-מערבית עם הסלע וממנו עם ההריסות אשר לרגלי הגבעה ויפנה דרומה אל עץ החורב אשר בשולי החורש ומשם הולך ישר אל שיח הסריס הגדול ומשם יזרים במקביל לפינת הכפר למרחק של 180 אמה [ד'ראע].

מצד דרום:

מהמקום הנוכר ויפנה מזרחה בין אדמות מזרעת אום אל-עלק נכנס אל פינת הכפר למרחק מאתים וארבעים אמה וילך עם התעלה עד לסופה וימשוך ישר אל ואדי סינדיאני הניצב לסריס הגדול אשר באדמת סינדיאני וילך אל פתח הוואדי הדרומי וילך עם הוואדי וצפון עד האבן שממערב לעין איסמעיל. להווי ידוע כי נעשו החקירות והבדיקות המדוקדקות הדרושות מצד הוועדה [הקומיסיון] על הכפר בריכה השמשי שהיה מירי טהור [צ'ףף'] ואשר מספר הדונמים שלו שבעת אלפים מאה וחמישים דונם כפי שהדבר עולה בבירור מן הפירוט עם גבולותיו המתוארים לעיל. והוא [הכפר] ריק מתושבים ודיירים ואין בו עובדי אדמה הזכאים לקבל אותו תמורת כדל אל-מת'ל. לפיכך יצאה הפקודה להוציא אותו במכירה פומבית ולמכור אותו לפי העקרונות והתקנות ולשם זאת נרשם הדו"ח הזה על-ידי הוועדה.

149

11 די אל קעדה שנת 1289 – 30 קאנון אול שנת [12]88

חבר	חבר	חבר	פקיד ספרי רישום הקרקעות (דפתר-י ח'אקאני)	ראש הוועדה
אחמד	אמיל אל-סיד	צאלח	ח'ליל חאפז	אחמד אל-סיד תדמרי

מסמך 2

העתק מעמוד 26 של הפנקס הנ"ל — לכפר דלית אל-רוחה. לאחר מסירת הגבולות והשטח המיועדים למקום זה, שאותם לא העתקתי, הבאתי את תרגום החלטת הוועדה: הואיל ויש תושבים בכפר הרי יחויבו הם לקבל את האדמה נגד תשלום כדל אל-מת'ל; ואם יתנגדו, תימכרנה האדמות במכירה פומבית. התאריך: 13 בינואר 1873.

מסמך 2

תרגום סוף הדף מס' 26 מדפתר שמסיה של סנג'ק עכו

נערכו החקירות והבדיקות הדרושות מטעם הוועדה על כפר דאלית אל-רוחה [שאדמותיו הן] שְמִסְיָה וְהָן מִירִי טְהוּר [צָרְף]. שטחו של הכפר מגיע לעשרת אלפים ושלושים ושנים דונם כפי שהדבר מבואר בצירוף גבולות הכפר המתוארים לעיל. הואיל ויש בכפר תושבים ועובדי אדמה הוחלט שיחויבו לקבל את אדמותיו תמורת בדל אל-מת'ל; ואם יתנגדו תמכרנה האדמות במכירה פומבית על-פי התקנות. לכן נרשם הפרוטוקול הזה על-ידי הוועדה

14 ד"י אל-קעדה שנת 1289 — 3 קאנון ת'אני שנת 1288[12]

חבר	חבר	חבר	פקיד ספרי רישום הקרקעות	ראש הוועדה
אחמד	אמין אל-סיד	צאלח	ח'ליל חאפז	אחמד אל-סיד תדמרי

מסמך 3

העתק העמודים הראשונים של פנקס אדמת השמש. כאן יש ריכוז של כל הכפרים בעלי 'אדמות השמש' בסנג'ק עכו, שהן במעמד של מירי וטרם נמכרו. ליד השם של כל כפר מופיע גודל השטח בדונמים והחלטת הוועדה: אם הוא נטוש חלקית וכו תושבים ועובדי-אדמה, הם יחויבו לקבל את האדמה תמורת בדל מת'ל; אם יתנגדו, תימכר האדמה במכירה פומבית. וכן מצוינים שמות הכפרים הנטושים שאין בהם תושבים ועובדי-אדמה, ולכן תימכר האדמה במכירה פומבית. כן מצוינים בתים, טחנות, מטעים למיניהם — ומספר כל אחד מהם — בכל מקום שיש כאלה. המדובר בכל הכפרים עם 'אדמות-שמש' בסנג'ק עכו, היינו הנפות (קד'א) של חיפה, טבריה, שאע'ור, עכו, צפת ונצרת. הוועדה השתדלה מאוד לגלות 'אדמות-שמש', שיש לשלכן במסגרת תשלום המסים מפדיון התמורה. כך, למשל, בכל עשרת הכפרים המאוכלסים שבקד'א שאע'ור (מסח'נין עד סאג'ור) היא מצאה 'אדמות-שמש' נטושות. מחמישה באחד ממקומות אלה ועד 1,200 באחרים, ובסך-הכל 2,800 דונם. כן מצאה 'אדמות-שמש' במבואות עכו וכשטח הבנוי של עכו, חיפה, צפת, טבריה ושפרעם, וכן בכפר הגדול והמאוכלס תרשיחה, שם מצאה 2,052 דונם. תאריך הרישום: עשרה לחודש רמדהן 1289, 11 בנובמבר 1872.

מסמך 3

רשימת אדמות השמש בסנג'ק עכו

קדא חיפה

דף	שם הכפר	הישוב הנוכחי	השטח בדונמים	החלטה	פרטים נוספים
1	אל-סוואמר	חלק מעין-אילה	2,500	יש בו תושבים וחקלאים שיחויבו לקנות אותו תמורת בדל אל-מת'ל ואם יתנגדו תימכרנה האדמות במכירה פומבית על-פי התקנות	--
2	חידרה	חלק מהכפר המאוכלס כפר לם היום מושב שיתופי הבונים	1,750	כנ"ל	--
3	דריהמיה	קיבוץ נחשולים	1,888	כנ"ל	--
4	אל-מזרעה	דור זכרון-יעקב - חלק	3,860	כנ"ל	--
5	בשכנות לטחנת אבו רבאח	חלק מזכרון-יעקב וקיבוץ מעגן מיכאל	3,000	כנ"ל	--
5	אל-נולה	כנ"ל	3,550	כנ"ל	--
6	זמארין	זכרון-יעקב	5,250	כנ"ל	--
7	אל-שפיא	מאיר שפיה	8,550	רק מתושבים ואין בו חקלאים הזכאים לקנות אותו תמורת בדל אל-מת'ל. יועמד למכירה פומבית על-פי הכללים והתקנות	יש 15 חדרים תקינים בתים וחושות
8	אום אל-תות	בת-שלמה	8,700	כנ"ל	--
9	אל-כבארה	מעגן-מיכאל ומעין-צבי ובית-חנניה	4,200	יש בו תושבים וחקלאים וכו'	יש 15 בתים, חושות וטחנות גיסר אל-זרקא
10	חידרת סבארן	חלק מהכפר המאוכלס סברין	1,350	כנ"ל	--
11	אל-געארה	קיבוצי רמות-מנשה	6,800	רק מתושבים וגו'	--
12	אום אל-עלק	בנימינה	9,000	כנ"ל	--
13	חידרה	חדרה	5,500	כנ"ל	--
14	אל-דרדארה	חדרה (חלק) וגן-שמואל	7,000	כנ"ל	--
15	ואדי עארה	קיבוץ ברקאי	10,440	כנ"ל	15 בתים תקינים
16	אל-מראח	גבעת-עדה	6,300	כנ"ל	12 בתים תקינים
17	אל-שאלה	יערות הכרמל	1,250	יש בו תושבים וחקלאים	28 עצי-תאנה, 2 עצי-רימון
18	ארד אל-בוסתאן	יערות הכרמל	250	כנ"ל	2 עצי-זית, 20 עצי-מל [האלון המצוי], 10 עצי-רימון

* הערת המערכת: טור זה הינו תוספת המחבר שאינו, כמובן, במסמך המקורי.

תעודה: רישום הקרקעות בארץ-ישראל

דף	שם הכפר	הישוב הנוכחי	השטח בדונמים	החלטה	פרטים נוספים
19	קירה וקמון	יקנעם	22,000	כנ"ל	טחנת-קמח תקינה
20	כפר קיסארי		1,800	כנ"ל	אור-עקיבא, קיבוץ שדות-ים ותחנת-הכוח, על שטח כולל של 30,000 ד'
21	אל-זרע'אניה		5,000	רק מתושבים וגו'	בית-חנניה ובנימינה
22	אל-נטאלה	בנימינה	500	יש בו תושבים וחקלאים וגו'	— —
23	אל-בטימאת	קיבוצי הרי-מנשה	13,000	רק מתושבים וגו'	— —
24	אבריקה	זכרון-יעקב	7,050	כנ"ל	12 מבנים תקינים
25	אל-ריחאניה	נמטר למהגרים הצ'רקסים	6,877	יש בו תושבים וחקלאים וגו'	— —
26	דאלית אל-רוחה	קיבוץ דליה	9,032	כנ"ל	30 מבנים תקינים
27	בידוס	?	7,450	רק מתושבים וגו'	2 מבנים תקינים
28	באקה אל-שרקיה	ממזרח לכפר בקה אל-ערביה	1,500	יש בו תושבים וחקלאים וגו'	15 בתים תקינים, 146 זיתים עתיקים, 1 בית-בד
29	אום אל-שקף	קיבוצי הרי-מנשה	570	כנ"ל	119 תאנים, 99 זיתים, 18 לימון
30	כרכור	כרכור	5,000	רק מתושבים וגו'	20 מבנים תקינים
31	אל-ע'אבי	פרדס-חנה — נקנתה ממהגרים הבוטנים שקיבלה מהסולטאן	28,300	יש בו תושבים וחקלאים וגו'	— —
32	ערב אל-נפיעאת	חדרה — גבעת- אולגה	17,600	כנ"ל	— —
33	תל דודת'אן + ברג'	בנימינה וזכרון- יעקב (חלק)	4,500	כנ"ל	— —
קדא טבריה					
35	אל-מג'דל	מגדל	1,600	יש בו תושבים וחקלאים וגו'	שלחין — 900 דונם, בעל — 700 דונם
36	אום ג'ביל	כפר-תבור	1,395	רק מתושבים וגו'	— —
37	מסחה	כפר-תבור	12,592	כנ"ל	— —
38	עין ערב	?	3,000	כנ"ל	— —
39	אל-שעארה	?	4,622	כנ"ל	— —
40	עולם	ממערב ליבנאל	13,750	כנ"ל	— —
41	מעד'ר	ממזרח לכפר-תבור	7,981	כנ"ל	— —
42	ימא	יבנאל	13,508	כנ"ל	— —
43	כפר סבת	בית-גן נמסרה למהגרים המוגרבים ומכרו אותה	17,041	כנ"ל	— —
44	כפר כמה	נמסרה למהגרים הצ'רקסים	10,563	כנ"ל	— —

יצחק שכטר

דף	שם הכפר	הישוב הנוכחי	השטח בדונמים	החלטה	פרטים נוספים
45	צארוני	שרונה	7,100	יש בו תושבים וחקלאים וגו'	18 בתי-מגורים
46	ציארה ומזרעת בית ג'ן	בית-גן	15,000	כנ"ל	— —
46	שמסין	?	3,050	כנ"ל	— —
47	אל-כרכ ואל-כדיש	?	18,231	ריק מתושבים וגו'	— —
48	אל-עבידיה	קיבוץ אפיקים (?)	9,630	יש בו תושבים וחקלאים וגו'	שלחין — 3,830 ד', בעל — 5,800 ד', טחנות — 3
49	ערב אל-בשתאוי	קיבוץ אשדות-יעקב	28,220	כנ"ל	שלחין — 12,000 ד' בעל — 16,220 ד'
50	אל-מלהמיה	מנחמיה	10,000	ריק מתושבים וגו'	— —
51	אל-מעירה השייכת לערב צביח	?	3,800	יש בו תושבים וחקלאים וגו'	— —
52	ערב צח'ור אל-ע'ור	שטח מדרום לבית-שאן שנמסר לערבים על-ידי הרברט סמואל לפי 'הסכם ע'ור מונ'רה' משנת 1925 ואלה מכרו את הארמה לקרן-הקיימת-לישראל	39,735	כנ"ל	— —
53	אדמת מירי הנמצאת ליד מוזאר של סידנא למעאד'		200	תישאר כמות שהיא	— —
54	אל-דלהמיה	קיבוץ אשדות יעקב	22,042	ריק מתושבים וגו'	שלחין — 442 ד', בעל — 21,600 ד'
55	אל-סמרה	?	3,500	כנ"ל	— —
56	סמח'	סמח	36,960	כנ"ל	טחנת קמח
57	אל-ניקיב	?	4,500	כנ"ל	— —
58	אל-עדיסיה השייכת לערב אל-הואשם אל-	?	19,800	יש בו תושבים וחקלאים וגו'	— —
59	אל-שג'רה				השטחים הנטועים שנקראים מלכ על-ידי התושבים
60	אל-שג'רה				
61	אל-שג'רה				השטחים הנטועים שבעליהם מתו
62	אל-שג'רה				אדמות מעובדות שהן מירי
63	אל-שג'רה סיכום הכפר	סג'רה-אלנ'ה	15,042		
64	נמורין		2,592	כנ"ל	— —
65	טחנות עבריה שמחוץ לטבריה				

מנג'ל ברכות יצחק

דף	שם הכפר	הישוב הנוכחי	השטח בדונמים	החלטה	פרטים נוספים
חלקות קרקע של מירי בקדא שאע'ור (בין סחנין ועראבי וכביש עכר-צפת)					
66	כפר שמסין		5		
66	כפר עראבי		112		
66	כפר דיר חסן		4		
66	כפר עילבון	תושביו נוצרים ברחו במלחמת העצמאות וחזרו	22		
66	כפר מע'אר דרור		130		
66	כפר נחף		30		
66	כפר כסרה		450 ^א		בית (ח'אנה) 17 חדרים 5, רפתות. 2
66	כפר יאקוק		1,600		
66	כפר ענאן		389		
קדא שפלת עכו					
67	מזרעת חמציה	?	2,626	יש בו תושבים וחקלאים וגו'	חלק נטוע
68	חלקות בכפר	איכזיב	1,133		
פירוט המזרעות של אדמות שמש אשר בקדא נצרת בנאחיה של שפרעם					
69	כוכב אבו אל-היג'ה			יש בו תושבים וחקלאים וגו'	האתרים והגבולות והשטחים
70	"				
71	וקף אבו אל-היג'ה בכוכב		2,090		פרט לוקף ששטחו 800 דונם בערך
72	שיך לכוכב				
פירוט המזרעות של אדמות שמש השייכות למירי בקדא צפת					
73	אל-דהריה אל-פוקה ואדמת החמרה		5,000	ריק מתושבים וגו'	
74	אל-מנצורה שבאדמת אל-חיט		2,500	יש בו תושבים וחקלאים וגו'	וטחנת אל-רביציה
75	אל-אחסאם בגבול אל-עקבריה		600	כנ"ל	
76	אל-חויסיניה שבאדמת אל-חיט		8,200	ריק מתושבים וגו'	וטחנות

יצחק שכטר

דף	שם הכפר	הישוב הנוכחי	השטח בדונמים	החלטה	פרטים נוספים
77	האדמות והזיתים של המירי בתרשיחה				**
78	"		2,052		
79	אדמות המירי בתרשיחה				
80	מזרעה אל-עקיבי		1,200	יש בו תושבים וחקלאים וגר'	
80	אדמות אל-סיארה		1,200		
81	זיתים של המירי בתוך צפת				
82	אדמות המירי		4,196		
83	מחוץ לעבו				
84	הסכום הכללי				
85	נכסי מלך בתוך עכו				
85	נכסי מלך בתוך חיפה				
86	נכסי מלך בתוך חיפה				
86	נכסי מלך בתוך צפת				
87	נכסי מלך בתוך טבריה				
87	נכסי מלך בתוך שפרעם				
**	ממס' 77 ואילך לא העתקתי, כי יש הרבה פרטים וסיכומים.				

מסמך 4

הוועדה מעבירה למג'לס אידארה את מסמך מס' 3 ומוסיפה, כי האדמה היא מסוג מירי טהור. בסנג'ק יש 66 'כפרי שמש', וכך 356 חלקות קרקע, בשטח כולל של 591,972 דונם; כן נמסרים מספר הבתים, המטעים למיניהם ומתקנים כלכליים (טחנות ועוד). התאריך: 16 בינואר 1873.

מסמך 4

תרגום דף מס' 83 של הנ"ל

נעשו החקירות והבדיקות המדוקדקות מצד הוועדה על כל המזרעות [של אדמות] השמש והנכסים של המירי הנמצאים בסנג'ק לפרטיהם. על כל מזרעה נרשמה תעודת פרטוקול על כל פרטיה הדרושים. מספר כל המזרעות של אדמות השמש ששים ושש [וכן] שלוש מאות חמישים ושש חלקות קרקע וסך הכל הדונמים של כל אלה הוא חמש מאות תשעים ואחד אלף ותשע מאות ושבעים ושנים דונם ושנים וחצי

תעודה: רישום הקרקעות בארץ-ישראל

אָלֶק. ושבעת אלפים ושלוש מאות ושבעים ושנים עצי זית וחמש מאות וארבעים עצי תאנה ושבע מאות ותשעים. עצי רמון ושמונה עשר עצי לימון ושמונה עצי שקדים ושלשים ושתיים טחנות ומאתיים ושלשים ואחד בתי מגורים [מסכן] ובית בד אחד וחנות ואסם. ומאחר וכל הנזכר לעיל — מזרעות וחלקות קרקע ובתים וטחנות וכל השאר הנזכרים בפנקס זה הוא מירי טהור [צ'רף]. שהוא רכוש המדינה הנעלה, לפיכך היה צורך לערוך תעודה פרוטוקול זו על-ידי הוועדה, והפקודה היא של בעל הסמכות לפקד. בתאריך 17 די אל-קעדה שנת 1289 ר' קאנון ת'אני שנת 1288].

חבר	חבר	חבר	פקיד ספרי רישום הקרקעות	ראש הוועדה
אחמד	אמין אל-סיד	צאלח	ח'ליל חאפז	אחמד אל-סיד תדמר

מסמך 5

המג'לס אידארה מאשרר את ההחלטה למכור כמכירה פומבית את האדמות הנטושות, את התנאים המיוחדים של הכפרים המאוכלסים חלקית, והעיקר — כל אלה יוכללו בשיטת האילת'אם — גביית מס העושר על-ידי חוכר-המס (מול'ת'זם). המג'לס אידארה מזכיר את שמות הממונים, ואת החקירה והבדיקה שעבר הדין-וחשבון של הפוקדים ברשויות המקומיות, וכן את הסמכות העליונה מטעם הוויילאית, שסמכה ידה על כל פעולה. התאריך: 18 בינואר 1873.

מסמך 5

תרגום דף מס' 84 של הנ"ל

פנקס זה נערך והוא כולל את המזרעות של אדמות השמש והאדמות והרכוש האחר בסנג'ק עכו אשר הם מירי טהור [צ'רף] והדינים-והחשבונות שנכתבו על כל מזרעה על-ידי ועדת הקרקעות. [הדינים-והחשבונות הללו] באים לחייב את תושבי הסנג'ק ועובדי הארמה שלו לקחת אותו [את המירי הזה] תמורת בדל אל-מת'ל, ואילו החלק [האחר של הקרקע] יהיה צורך להוציאו במיכרו למכרו במישרין. לפי הדין-וחשבון שנערך כל הנמצא בזה בסנג'ק לפי הוועדה הנזכרת [הריהו כדלקמן]: כל מזרעות השמש אשר מוענקות בכל שנה בחכירה [אילת'זאם] מצד המירי הן שישים ושש מזרעה ושלש מאות וחמישים ושש יחידות-קרקע, וסך כל השטח של אלה הוא חמש מאות תשעים ואחד אלף ושבע מאות ושבעים ושניים וחצי אָלֶק; שבעת אלפים ושלש מאות ושבעים ושניים עצי-זית; חמש מאות וארבעים עצי-תאנה; שבע מאות ותשעים עצי-רימון; שמונה-עשר עצי-לימון; שמונה עצי-שקדים; שלשים ושתיים טחנות אשר חלק מהן במצב תקין, ואשר תימכרנה כאילת'זאם לחקלאים בכל שנה; מאתיים ושלשים ואחד בתי-מגורים ובית-בד וחנות ואסם.

מאחר שנתברר מהחקירות שנעשו ראשית בוועדת ... ובמועצות המקומיות ושנית בידיעת כבוד מוחמד אמין בק שנתמנה על עריכת החקירות של אדמות השמש ונכסי המירי ושלשית בידיעת כבוד סבאע' זאדה מוצטפא אפנדי שנתמנה על-ידי הוויילאית לצורך ועל-ידי פקודה זו וכן ממסמכים ופנקסים מפורטים [הערוכים על-פי] יחידות הקדא ושהם דינים-וחשבונות של המועצות המקומיות שלהן וממסמכי החקירות הנמצאים במועצה זו [מכל אלה עולה כי] כל המזרעות והטחנות והאדמות והזיתים וכל השאר הנזכר בפנקס זה הוא מירי צ'רף, רכוש המדינה הנעלה. וזה שחייב את הצגת המצב והפקודה ניתנה על-ידי מי שלו הסמכות. ביום 19 די אל-קערה שנת 89 ר' קאנון ת'אני שנת 88

חבר	חבר	חבר	מנהל הרישומים	פקיד (מחדר?)
אחמד	אמין אל-סיד	צאלח	סלים עלי	סלימאן

* * *

מהמסמכים שנזכרו לעיל אפשר להיווכח, שהמיפקד נערך תוך הקפדה וחקירה מדוקדקת של המצב בשטח, היינו תיאור מפורט של הגבולות על פיתוליהם הרבים, הבחנה בין מקומות נטושים למאוכלסים חלקית, גילוי שטחים זעירים, אפילו של 4 דונם מתוך אלפי דונם, בכפרים מאוכלסים. גם השטח, בדונמים, קביל לפי הישג וכלי המדידה דאז (אפילו של יער-עבות בזכרון-יעקב ובנותיה).

עם מתן האישור של הסמכות המינהלית האחראית במחוז, המג'לס אידא'ה, החל הרישום בספרי הטאבו בכפרים המאוכלסים. לכאורה היתה זו פעולה פשוטה, אבל המציאות הוכיחה שהיתה רחבת-ממדים ודי מורכבת, כי כתשעים אחוז מהאדמות היו מוחזקות, פעמים רבות במשותף על-ידי בני הכפר, שיטת המושאע, ובפעולת הרישום היה משום מתן גושפנקה למצב הקיים, בין אם האמור הוא ברישום של שטח פעוט ליחיד ואפילו למשפחה, ובין אם אלפי דונם על שם איש אחד, תקיף מקומי או בעל הון. מצב כזה, ששטחים כה גדולים היו בידי אדם אחד, נבע גם משיטות הפולגמיה וריבוי הילדים היורשים; חלקו של כל יורש היה כה קטן, עד שהוא היה מוכרו לבעל-אמצעים בכפר והופך לאריס או שכיר-יום, או עובר לחפש פרנסה במקום אחר. בעלי שטחים גדולים היו גם מלווים בריבית קצוצה, ובדרך-כלל לא יכול היה הלווה לשלם אפילו את הריבית והפך לחסר נכס קרקעי. נוסף על כל אלה היו מקרים שבהם באו היורשים להסכם, לפיו נשאר העזבון בידי אחד או שניים מהם, ששילמו פיצויים למי שוויתר להם. כמרכז פעל הגורם של הכיבוש. מפקדי הכוחות השונים נטלו לעצמם שטחים נרחבים, פחות גדולים לפיקודיהם, וכך הלכה וקטנה נחלת המשרתים בצבא ככל שרחקו מהצמרת, ולידם גם של האוכלוסיה שנשארה למרות פורענות המלחמה. על העקרון של מניעת התפוררות הנחלה והישארות הממשיכים עמדה חברת יק"א בחוזי הבטחת המכירה משנת 1912 עם האיכרים. עקרון הירושה נשמר כאן עם תוספת, שהחברה תביט בעין טובה, אם היורשים יבואו לידי הסכם, לפיו ישאר אחד או שניים מהם, ובכך ישאר בידי אלה שטח מספיק לקיום מעבודת האדמה (עקרון זה קיים כיום בחוזי החכירה של הקרן-הקימת-לישראל ומינהל מקרקעי ישראל, אבל כאן הזכות לממשיכים היא רק זכות-חכירה ארוכה, ולא זכות-בעלות). ממסך 3 אנו למדים, שהפוקדים בסנג'ק עכו פעלו גם בשטח הבנוי של הערים הקדומות כמו עכו, צפת, חיפה וטבריה, וגילו בהן רכוש נטוש. סכיר להניח, שכך פעלו ועדות המיפקד גם בסנג'קים של שכם, ירושלים וחברון; באחרונות גם הקפידו ביותר על הרישום משום חשיבותן הדתית היתרה.

שונה היה הדבר באדמות ההרים והטרשים. גם כאן מוסרת הוועדה תיאור מלא של גבולות ושטח האתר, אבל היא מחלקת את שטח האתר לפי ערכו החקלאי. השטח החקלאי איננו מהווה חלקה אחת, אלא חלקות מפורזות, השונות בגודלן ובצורתן. אין פרטים על מיקומו ושטחו של כל אי כזה, ומכאן שהשטח הרשום בקושאן הוא סך-הכל של שטחי כל האיים.

במיגזר הערבי לא נעשו פעולות-השבחה של אדמות-טרשים, והקושאנים שקיבלו היו לאיי הפאלחה בלבד, כמתואר לעיל. מכאן, שכל הנותר נשאר נכסי המדינה, ובפעולות הסדר הקרקעות שנעשו בזמן המנדט בכפרים הערביים, בהם יש שטחי הר וטרשים, נרשמו אלה בשם הנציב העליון כנאמן של ממשלת ארץ-ישראל; וכן הדבר מעת קום המדינה, הן נרשמות בשם מדינת ישראל.

ביהודה ובשומרון החלו פעולות-הסדר בזמן המנדט בכפרים אחדים בלבד; אבל באף אחד מהם, עד כמה שידוע לי, לא הגיעה הפעולה לשלב הגמר — פרסום לוח הזכויות ומפות ממשלתיות.

כנראה, שלעת סיומו של המיפקד בסנג'ק עכו וכאשר הוועדה החליטה ש'אדמות-השמש' בכפרים הנטושים או המאוכלסים חלקית תימכרנה במכירה פומבית — היו בארץ פליטים מוסלמים מבוסניה, המערב וצ'רקסים. האדמות מהכפרים האלה לא נכללו במכירה הפומבית, אלא הוענקו לפליטים אלה כדלהלן: שְׁעִירָה, לצפון-אפריקנים בשטח 4,662 ד'; מְעַד'ר, לצפון-אפריקנים בשטח 7,985 ד'; כפר בְּמָה 10,563 ד' לצ'רקסים; 7,041 ד' בכפר סְכַת' לצפון-אפריקנים; ובְּעֵאבִיָּה (פרדס-חנה) 28,300 ד' לְבוֹסְנִים. על כך יש הערות בתורכית, עם תרגום לערבית, בחלק מהדפים שהעתקתי (וגם מידיעה שלי, מעבודתי בפיק"א, חלק ניכר מאדמות ע'אביה וכפר סבת מכרו הפליטים לבארון). במכירה הפומבית נמכרה כל יחידת-כפר בשלמות, אבל הקונים קיבלו קושאנים כמספר האתרים ביחידה. בזמין קיבל הקונה עשרה קושאנים, שמכר לעולי רומניה. על מספר זה נוסף עוד קושאן או שניים בעד הטרשים, כמוזכר לעיל.

בשנת 1940 החלה פעולת הסדר הקרקעות בזכרון-יעקב ובנותיה, שלפי הקושאנים היה שטח יחד 26,030 ד'. לפי מנהגו של הפקיד המסדר עד אז בכפרים הערביים בהם עבר, והיו בהם אדמות הר וטרשים, התכוון לרשום גם כאן בשם הנציב העליון כעשרת אלפים דונם. הוא נסוג מכך כי הוכחנו את בעלותנו על כל השטח, לפי קושאנים ומפות. כל האדמות הוכרו כרכוש החברה, ואז היא העבירה את הבעלות לאיכרים — לכל אחד על השטחים שקיבל ממנה קודם-לכן. המושבה היתה אז בת 58 שנה, אבל כל האדמות, כולל אלה של זמרין שהעולים קנו בכספם, היו רשומות בשמות מושאלים-נאמנים על הבארון. דחייה ארוכה זו נבעה מהעקרון של הבארון, להמתין עד שהאיכרים יהפכו לעובדי-אדמה ותיעקר מהם שאיפתם לעיסוקים גלוחתיים המביאה לעזיבה וירידה.

על הקפדת הפוקדים לגלות כל אדמה ממנה הופקה תועלת ולגבות מהמפיקים מסים לקופת המדינה, יעיד גם טיפולם באדמות קיסריה. השטח של קיסריה הוא כשלושים אלף דונם. מכל המרחב הזה מזכירים הפוקדים בסך-הכל 1,800 ד', מזה 1,400 ד' ליד חומות העיר העתיקה, ו-400 ד' ליד נחל-חדרה; והמרחק בין שתי חלקות אלה הוא כ-5 ק"מ.

ראוי לציין את מיקומם של היישובים החרבים, 'אדמות השמש' בסנג'ק עכו, בשני ריכוזים: הגדול מהם, המערבי, נמשך לאורך החוף ממינת אבו-זבורה, ליד שפך נחל-אלכסנדר, עד טנטורה. במרכז הוא מתחיל מהכפר ואדי עארה (קִיבֹרֶךְ בַּרְקַאִי). עולה צפונה לאורך הגבול המזרחי של מישור החוף, עד דרום עין ע'זאל (עין-אילה) כאשר ליד הכפר פרדיס בפתח ואדי מילת, הוא פונה מזרחה עד יוקנעם, עם פנייה לפני-כן, בצומת רמות-מנשה, אל רמות-מנשה. הריכוז השני, הקטן, המזרחי, מתחיל מהמורדות המזרחיים של הר-תבור, אל בקעת-יבנאל, אל דרום בית-שאן וסמת, ומשם צפונה בבקעת-הכנרת עד שפלת-גנוסר. לעומת תוואי זה של חורבות, בולט המצב לאורך ואדי עארה. כל הכפרים בתוואי זה, אפילו עארה, שעל אם הדרך וערערה דרומה מכאן ועד לג'ון (מגידו), לא היו הרוסים. קיימים היו גם הכפרים בפנים המרובע הזה — כפר קרע, קניר, סוֹכְרִין וסינדיאני. כאן גם היו מקורות-מים תדירים, ובהם ביר טטה, מדרום למחצבת אבן וסיד ליד שפיה, ממנו נמשכה אמת-מים לקיסריה. כאן הפעילה חברת 'מקורות' באר-מים שופעת מאוד, המשקה את אדמות בת-שלמה, שפיה וזכרון-יעקב משני עברי הוואדי, עד פרדיס; ומשם צפונה מספקת היא את מירב המים למושבים ולקיבוצים.

סיכום

יש חשיבות לתיאור של החזקת הקרקעות על-ידי האוכלוסיה וגלגול הרישום של עסקות מקרקעין, בין אם ספונדיות, לפי דרישת בעלי אינטרסים מיוחדים, ובין אם לפי שיטת הקדסטר התקינה. אולם חשיבותו העיקרית של החומר המובא בפנקסים המקוריים, ובהם פנקס אדמות השמש, בהיותו אוצר של שמות עצמים שונים בשטח אשר ניתנים כך לזיהוי, כמו חורבות, נחלים, צוקים, נתיבים, מערות ועוד. לכל הנושאים הללו משמש פנקס הרישום של מחוז עכו מקור לא אכזב. כך יכול חומר זה להיות לעזר לפענוח בעיות בחקר תולדות הארץ. השטח של סנג'ק עכו (כרבע שטח ארץ-ישראל שממערב לירדן) הוא כ-6,000 קמ"ר; שטחן של אדמות השמש בסנג'ק זה הוא כ-600,000 דונם או 600 קמ"ר — עשירית משטח הסנג'ק. מצויים בו שישים ושישה כפרים נטושים, ובהם כ-350 אתרים. ניתן אפוא להניח כי בפנקסים המקוריים מצויים שמות לכ-15,000 כפרים ואתרים ברחבי הארץ.

השאלה שנותרה היא היכן נמצאים פנקסים נוספים כאלה? ייתכן שעם סוף השלטון התורכי, ואחר-כך סיום השלטון המנדטורי — ובעיקר בעת כריחת הערכים במלחמת העצמאות — לקחו העוזבים חלק ניכר מפנקסי המקרקעין. עם זאת ניתן להניח, כי חלק מפנקסים אלה נשאר בגבולות מדינת ישראל או בשטחים המוחזקים בידיה, והם מונחים אי-שם בעליות-גג או במרתפים, ואין יודע עליהם דבר. ייתכן גם שהפנקסים המקוריים, המהימנים ביותר, מרוכזים בארכיון המרכזי בקושטא וממתנינים לחוקר שיחשוף אותם לעין כל.